

КЮСТЕНДИЛСКИЯТ ДНЕВНИК НА СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

Нешо Давидов

Знаейки интересите ми към всичко, което се отнася до Стоян Загорчинов — майстора на българския роман, — приятели ме свързаха с Елисавета Арнаудова, близка роднина на покойния писател. У нея се оказаха три малки бележника на Стоян Загорчинов, няколко частни писма и др. Тя ми ги предостави, за да се запозная с тях и евентуално да ги публикувам. Разчитането им показва, че това са ръкописи от различни периоди в живота на писателя, нямащи връзка помежду си. Най-интересен ми се видя единият от бележниците, който представлява дневник, воден в град Кюстендил между 10 септември 1916 г. и 28 март 1917 година.

Бележникът представляваше обикновено тефтерче с мека, пъстросива подвързия с листа, разчертани на редове. Такива джобни тефтерчета бяха много разпространени в миналото у нас. Бележникът съдържа 18 изписани от двете страни листа, но очевидно е имал повече страници, които са били внимателно откъснати така, че да не се повреди изписаната част и дневникът да остане цял. Записите са правени с хубаво черно мастило. Характерният за Загорчинов бисерно изнизан, силно закръглен и подчертан интелектуален почерк изпълва редовете и страниците пълно и педантично. Винаги пред всеки нов запис стои датата. Почти няма поправки и зачерквания. Само на едно място при датата „28. III“ е добавено по-късно с лилаво мастило „1917 г.“ Това е последният запис в дневника и уточняването на годината е било необходимо, тъй като всичко друго се отнася към 1916 г., както впрочем е отбелязано върху първата страница. При разчитането на ръкописа не останаха неясни места с изключение на пет отделни думи, посочени в бележки под линия. Френските, гръцките, латинските, италианските и руските текстове, фрази и думи са преведени също в бележките.

Какво представляват есента и зимата на 1916 г. в живота на Стоян Загорчинов?

Това е втората година от наемсата на България в Първата световна война. Завършил Военното училище, Загорчинов е мобилизиран като офицер и е преподавател в същото училище и преводач към главната квартира на армията, намираща се в Кюстендил. Тогава той е бил на 26 години. Тук той, изглежда, идва през август или началото на септември, откогато започва да води дневника. Самото тефтерче е купено през същата година в София, както е отбелязано на титулната страница.

Войната по това време се води сравнително далеч и, общо взето, военните операции се развиват първоначално благоприятно за българската армия. Това прави атмосферата сравнително спокойна и младият офицер очевидно е твърде далеч от националната драма, която много скоро ще се превърне в трагична катастрофа. В Кюстендил, изглежда, той няма близки или познати. Единствената му среда е казармената, но в нея е още рано да се търсят каквито и да било отгласи на антивоенните настроения на народните маси.

Попаднал така — в непознат град, на служба, абсолютно чужда на природата и интересите му, без по-трайни човешки контакти, — Загорчинов плува в своите младежки мечти, размисли и спомени. Доколкото литературните реминисценции и милите спомени са главното в този живот, той често се отдава на тях. Но в тази възраст той, без да бъде политически определен, е пропит от чистия и възвишен хуманизъм на голямата световна литература от Аристотел до Оскар Уайлд. Той не може дълбоко в себе си да не чувства погнуса, отвращение и в известна степен отчаяние от човешката касапница, в която са хвърлени милиони хора. То-

гава, въздишайки по спомена за Женевското езеро, той естествено и тъжно ще възкликне: „Cette guerre maudite!“ („Тази проклетата война!“).

Из Кюстендил той среща археологически останки и мечтае да се изкачи някой ден на атинския Акропол, предвкушвайки свещения пietet, с който ще пристъпва там. В селските каручки той вижда подобия на древни колесници. Тук може би е заложен неговиият интерес към историята, който по-късно ще го издигне до пръв наш романист-историк. По-силно от всичко обаче него го опияняват природата, тополите, жеравите и особено този величествен рилски пейзаж, който се открива пред очите му. Той дори не знае това, което вижда в далечината, Пирин ли е или не е, но в екзалтирания му взор се събират емоции и наблюдения, които ще подхранят в душата му утрешния художник.

Безспорно най-интересни за нас са мислите му от този дневник, които имат по-пряко отношение към литературата. Знае се, че като зрял писател Загорчинов се прояви много по-късно, в друга, вече далеч по-зряла възраст — „Легенда за св. София“ излиза чак в 1926 г. В тези ранни години обаче вече проличава силното влияние, което имат върху него големите писатели от руската и френската литература. Защото съвсем не са случайни, макар и единичните реминисценции за герои на Лев Толстой, на Флобер, подражанието на Бодлер и т. н. Редом с това споменаването на Оскар Уайлд и на шумно популярната тогава Мария Башкирцева са показателни за модното влияние в довоенната епоха на декадентството и особено на руския символизъм. И тук обаче младият Загорчинов проявява своя собствен критерий, дава израз на своята резервираност към модернизма и т. н. А разсъжденията му за Аристофан и съвременната порнография звучат актуално и в наши дни.

Все пак в тези кратки записи в дневника темата за войната се налага. Романтичният по своему млад човек не може да я избегне. Тя много скоро измества всички други негови мисли, за да остане накрая единствено доминираща. Тази алегорична картина на шестивото на убитите-тревогата от затыгането и продължаването на войната и най-сетне опасенията за своето собствено бъдеще пред заминаването му за фронта — всичко това е един изключителен човешки документ на епохата, който не може да не ни развълнува.

Липсата на сърдечни човешки връзки и контакти води до липсата на по-интимни моменти в дневника. Едва в най-последните редове има едно анонимно обръщение към любима жена, което говори за развили се именно през кюстендилския период връзки и чувства, кристализирали пред неизбежността на раздялата и опасността от смъртта на фронта. Това още повече засилва онази позната ни типична загорчиновска сдържаност, лаконичност и дискретност, които лъхат от целия дневник.

Кюстендилският дневник на Стоян Загорчинов има своето място между източниците за изследване бавния и дълъг път на узряването на писателя. Същевременно той сам по себе си е любопитно литературно произведение и исторически документ, който заслужава вниманието на нашата литературна и културна общественост. Заради което и го публикуваме.

Кюстендил. 1916 г.

10/IX Живописен град, не ще съмнение. Чудни цветни носии, пъстри тонове и удивителна зеленина на моравите. И навред плодови дървета и тополи, островърхи, стройни, като девойки. Наоколо венец от планини, непознати мене, защото не крият никакви спомени. Да, всичко туй е красиво, разнообразие носии, но все пак тъжно ми е. Човешката душа е така направена, че обича да търси около си частици от сама себе, а аз нищо не съм вложил в природата, която сега ме заобикаля; — тя е била до този момент без мене.

12/IX Скука. Никакви увеселителни заведения, дори от най-долен характер. Привечер гражданите и гражданките се разхождат по „главната улица“, която няма ни един фенер. Тракането на нашите сабли нежно трогва женския пол, който е в изобилие. Едничко хубаво нещо — Хисарлъка. Има хубавичка борова гора, а от върха — прекрасна гледка на града и неговата околност. Гледан оттам, градът е много по-красив, загубен сред листака на дърветата. Над всичко стърчат тополите, сякаш бухнати султани на гренадерски шапки.

Разбран ми става животът на офицерите в провинцията. Монотонност, еднообразие, липса на красота и съдържание, па и сравнителна бедност на преживявания, никаква почти умствена работа и за да се запълни всичко това с краска, разнообразие, шум — вино, най-мръсен флирт, обезчестяване на ученички и пр. Хиляди пъти се повтаря тук историята на Ромашова.¹

13/IX Видях селски двуколки, прилични на древните колесници. Предната част е от плет.

14/IX Животът е тъй еднообразен тука! Ограничаваш се само в животинските функции, ядеш, спиш и пак същото. А колкото и да гледам добросъвестно на възложената ми работа, тя не може да ме привлече, да запълни моето време. Изглежда, че тук няма и книги. Библиотеките са затворени, читалището също. Добре, че бях взел от София романа на Ар. Бенет „Святая любов“. Нрави ми се. Счастье — не радост и не покой,² казва Бенет. Изглежда вярно. Аз за първи път чета Арнолд Бенет.

20/IX Видях Рила. Чудна гледка! Това, което гледах, бе наредено като на кулиси, поставени една зад друга. Отпреде, най-близо, невысоки отлози от Осоговската планина, покрити с лозя и плодови дървета. Зад тези отлози [се] надига гребенът на Коньовската пл., обагрен в слаб лилав цвят. И вече над всичко това, изправена като исполинска стена, спираше погледа Рила. Каква мощ и грандиозност! Между два високи върха, в процепа личи друг връх още по-висок, покрит със сняг, а наляво и назад, цяла верига върхове, наредени като колибки от карти. Назъбени и страховити чукари и чалове, в чиито подножия навярно разтварят своите кристалносини очи Рилските езера. Лек теменужен цвят окрася планината, а нагоре е небето, необятно ширине, воднозеленикаво. Нататък, дето тече Струма, прозират и други върхове — може би то е Пирин, но аз не зная.

23/IX Няколко дни вали дъжд. Днеска е топло и слънцето суши земята. Как е свежо! Хоризонтът сякаш е омит за празник. Подухва от време на време слаб ветреца и не знам какво буди у мене. Сладък лен тече по жилите ми и аз се припичам на слънцето като котка. Този ветреца ми напомня нещо — един подобен ден в Женева, край езерото. И изведнъж ми става тъжно, че не може миналото да стане настояще.

26/IX Планините отсреща почват да обличат есенната си премяна. Общият тон е синкаво-ръждив, но на места вече планината има медночервен оттенък. Формите са някак меки, обли, а доловете с леки преливи. Мъглата е хвърлила синкав вуал. Върховете тук-там покрити със сняг. Ледена тържественост лъха от боровите гори, опоясали хребета отсам. Тъмнозелените им (...) * ми напомнят само за зимата, за чудния контраст между вечната зеленина и девствената белота. Аз не обичам бора. И в най-горещите дни в боровите гори е хладно и влажно. Обзема ме някакво странно чувство: сякаш тези островърхи бодли са протегнали пипалата си към слънцето и, както Драконът в китайското вярване, ще го изпият и светът ще стане без него.

29/IX Чудна лунна нощ! Над земята лежи синкава мъгла, сякаш отворила е тя недрата си, девствена и гола, и срамежливо е хвърлила върху плещите си синкав вуал. Античната кула ме приветства от своите глухи прозорци. Полусрутеното минаре на джамията до нея прилича на някаква висока коринтска колона, издигната в чест кой знае на кой герой. Наоколо се редят мънички къщи и светещи прозорци чертаят живота вътре. Тихо и тържествено простира шир чистото небе и тъй много красота има в него и велика простота, че иска ти [се] да се стоиш от нея и умиление и да се слееш с въздуха, със синкавата мъгла и сиянието около месеца, както някога е ставало в приказките.

¹ Ромашова — става дума за Ромашов, герой от „Дуел“ на А. И. Куприн.

² Счастье — не радост и не покой (рус.). Щастие не е радост и не е спокойствие.

* Не се чете.

Amour clandestin

Derrière la pierre glisse son ombre noire;
 Et son visage me paraît beau,
 Quand sa main d'un mouvement lent et silencieux,
 Aussitôt fait que je lève les yeux,
 Découvre son profil etc...⁵

2/X В млечнобялото сияние на лунната нощ, гордо извишили връх, тополите приличаха на тъжни кипариси. Вървах из тесни криви улички, от двете страни се издигаха невисоки, варосани зидове. На едно място стара пресъхнала чешма. В барата на коритото ѝ трепери една звезда и се оглежда бухната тополя. Тихо; сякаш не живеят хора зад тези зидове, под слупените стрехи на старите къшурки. Мен пак ми идва на ум *Le Roman d'un Spahi* от Loti⁶ и за Jean⁷. Има нещо южно, екзотично в тополите вечер и в тези стари, забутани кътчета на стария Кюстендил.

7/X *Amor decrescit ubique crescere non possit*⁸, тъй говори Мария Башкирцева, като своеволно замества *dolor* с *amor*.⁹

Удивителна девойка! Това, което ме учудва у нея, не е нейната тънка чувствителност или дарованията ѝ, а нейните необикновено зрели и правдиви мисли. И като си помисли човек, че [е] имала едва 16—17 години, когато е писала страници с хладния ум на зрелия човек.

10/X Градът е пълен с антични отломки. Навред из стъгдите, по градините се виждат колони, очукани капители, похлупки на саркофази, жертвеници, а в къщите вградени плочи с латински надписи. Това тъй ме трогва. Сякаш нещо мило и родно иде от тях и аз се спирам и ги милвам с погледа. Аз тъй много обичам античното, че взех да крия чувствата си и да не се изказвам, тъй като за хората това е смешно. Сякаш живея с поглед обърнат назад и сегашното ми се струва като някакво далечно ехо на онова, що някога е било.

11/X О, девствени бели мрамори на Елада! Когато ми идва на ума варваризмът на християнството над тях, хваща ме луд бяс и в душата съм готов на страшни *autodafés*...

Върху очукана база на антична мраморна колона дрипави жени лееха нечистотните си. От времето и дългото триене там се бе образувала дупка и в нея жените переха. *Le présent s'en fiche du passé*.¹⁰ А аз бих дал цели векове за петия век на Елада. Ако някога отида на Акропола, аз знам, че там ще стъпя с трепет и влажни очи. Щастието, че съм там, ще ми се

³ Baudelaire — Шарл Бодлер.

⁴ Loti — Пиер Лоти.

⁵ Буквален превод от френски.

Потайна любов

Зад камъка се плъзгаше неговата черна сянка;
 И неговото лице ми се стори хубаво,
 когато ръката му с едно бавно и мъдчаливо движение
 ме накара веднага да вдигна очи.
 Да открия неговия профил и т. н. ...

⁶ *Le Roman d'un Spahi* (от) Loti (фр.). „Романът на един спахия“ (от) Пиер Лоти.

⁷ Jean (фр.) — Жан. Герой на Пиер Лоти.

⁸ *Amor decrescit ubique crescere non possit* (лат.). Любовта спада там, където не може да расте.

⁹ *Dolor* (лат.) — болка.

Amor (лат.) — любов.

¹⁰ *Le présent s'en fiche du passé* (фр.). Настоящото нехае за миналото.

струва толкова голямо, че дълго време ще се питам не е ли сън. Ще потърся с очи Миценския нос, отдето гръцките моряци са съзирали позлатения шлем на Атина *Προμαχός*¹¹, и ще пошепна *Χαῖρε ἄλλας!*¹²

Мережковски казва така: Като гадни червеи запълзяха черните калугери по девствено-белото тяло на античния мир и го оскверниха.

15/X Най-любопитното явление в човешката природа е двойствеността в душата му. Има винаги едно „аз“, което действа, и друго — което мисли, разсъждава, анализира първото и му се надсмива.

Работата, която извършвам сега, е тъй непристыга на мене, че първото мое „аз“ се намира често в затруднение, а второто — не престава да иронизира. Трябва да напрягам извънредно моята воля, за да внимавам, а също да викам на помощ разни понятия за дом, за любов към родината, за честност, за да изкарам работата докрай с нужната сериозност.

Какво да се прави! Трябва да уча хората на нещо, в което сам аз трябва да се уча. Но *à la guerre, comme à la guerre*.¹³ Старая се да върша това, което е в силите ми.

19/X Чувад бях за свободата на израза у Аристофан, но съвсем не съм и помислювал дори, това, което четох. Ако в днешно време би се явила подобна литература, не само нямаше да позволят нейното напечатване, но авторът сигурно щеше да бъде сметнат за луд, а още по-лошо за най-долюнрошен порнограф. Това е тъй, гледано всичко през модерни очила.

Но в същност аз не виждам нищо лошо в него, или поне считам, че у Аристофан има много по-малко *outrage aux mœurs*,¹ отколкото у днешната еротична литература на Marcel Prévost¹⁵, D'Annunzio¹⁶ и пр. Разликата е тази, че у първия нещата са казани със своите думи, без заобикалки, а у последните нещата са облечени в изискани фрази и безупречни външно форми. В същност половата същина на въпроса е много по-очевидна у вторите, защото стараят се да я прикрият. Аристофан не само не крие това, но го и признава, защото това никога не скандализира, и, второ, под чистото небе на Атина любовта и половата любов предимствено не е била нещо срамно, както в днешно време. Ний тъй много сме (...) с християнството, че всеки от нас е и малко моралист, нещо, което античността не е познавала. По отношение на нея ние сме като оня солиден господин, който се възмутил от голите момиченца и момченца, задето се къпели заедно. Познат е отговорът на децата; античният мир така може да ни отговори.

Най-доброто качество на древността е това, че тя е искрена както в добродетелите, тъй и в своите пороци. А ний сме въплотено лицемерие. Стараем се винаги да изглеждаме правствени преди всичко. Така се е оформило и общественото мнение в Европа. А известно е, че най-много плачем за онова, което нямаме. Страни, в които твърде много се държи на морала, на безупречните връзки, те са и най-много лицемерни. Oscar Wilde¹⁷ нарича Англия отечество на лицемерието и той е прав. Ако може да се резюмира общото направление на модерната мисъл на лицемерието и той е прав. Ако може да се резюмира общото направление на модерната мисъл и онова на древността, трябва да кажем, че първата иска да направи и да представи човека по-добър, отколкото е, а втората — човека, какъвто си е. Това, което за нас е слабост, должно качество, у древните, обратно, е източник на живот, най-възвишено проявление, пристъп и на боговете. Характерно е например у древните поклонението на *phallus*'a, като символ на мъжката сила и плодородие.

28/X Дните минават незабелязано. И те са почти тъй подобни един на друг, че ти се ще раз-нообразието на фронта. Тези дни обаче имах една радост: освобождението на Добруджа.

¹¹ Атина *Προμαχός* (гр.) — едно от прозвищата на богинята — Атина Промакос, — чиято висока статуя е била издигната на Акропола.

¹² *Χαῖρε ἄλλας!* (гр.). Здравей Гърция!

¹³ *à la guerre, comme à la guerre* (фр.) — на война, като на война.

¹⁴ *outrage aux mœurs* (фр.) — осквернение на нравите.

¹⁵ Marcel Prévost — Марсел Прево.

¹⁶ D'Annunzio — Габриеле Д'Анунцио.

¹⁷ Oscar Wilde — Оскар Уайлд.

* Не се чете.

2/XI Когато ежедневният живот става безцветен, аз винаги чакам да дойде нещото, красивото, от сънищата.

Тази сутрин аз имах малко щастие. Призори слушах нещо великолепно и тъжно, някакви безпределно печални акорди на пиано. Но събуди ме тръбата и аз дълго се завивах през глава, за да продължа концерта. Спомних си у Толстия във „Война и мир“ съня на Наташиния брат през нощта преди смъртта му. Това бе нещо подобно: една неземна, дълбоко печална и тържествена музика. После, пренесох се в Женева и спомних си съседката ми vis à vis в Rue de l'Ecole de Médecine,¹⁸ която свиреше винаги едно и също. Аз не помня мелодията, но в паметта ми то е свързано с картината на ясно лятно небе и бели пухкави облачета по него.

Да, такива дни бяха тогава. Животът бе радостен и хубав. А сега?

3/XI Гонят ни от стая на стая като чергари-цигани. Студено, влажно, мръсно и пр. Почват пак лунни нощи, но те не ме трогват тъй, както преди. Нещо не ми достига. Аз съм петимен за слънце, за чистота, за малко тишина, а ги няма.

4/XI Как хубави бяха далечините! Късна есен е вече. Там дето листата не са още окапали, те са съвсем жълти, кехлибареножълти. Гледах полето от един (...)*. Зеленеят се сочни ливади, а до тях пусли стърнища. Тополите имат вид на някакви жени, тъй са грациозни и стройни. Другите дървета са сякаш театрални кулиси — всичко е омокотено, стилизовано, нахвърляно в общи черти върху общия жълто-зелен фон на далечината. И селски път се извира между нивите и ливадите, пълзи нагоре и се губи нататък, в някаква долчинка. Прегърбена старица слиза по пътя и влачи на гърба си сухи пръти за топливо. Опалово небе със седефени отблясъци. И аз стоя на върха на могилата, а орляци врабчета пърпат из въздуха, весели и доселни. А високо къде Рила някъде се вижда ято жерави. Отиват си към слънцето. Да мога и аз да отида, дето има слънце и няма война, aber es war einmal,¹⁹ в приказките. Слизат жеравите, залових се за някоя пръчка, която те захватват с клюновете си, и хайде — съвсем като „Жаба пътница“ от Гаршина.

6/XI Мирът! Каква възшебна дума! Тя е магическото слово, което отваря сега сърцата на хората. И ето тая вечер пошушнах ми я и изведнъж светът доби за мене друг цвят. И понеже аз съм наклонен да възприемам и вярвам повече на хубавите думи, повярвах почти. Тръгнах към града, готов да хвъркна към месеца от радост. Свежа, лунна вечер. И стори ми се, че природата и хората знаеха и те моята радост, защото бе и тяхна радост; мир, мир има, шепнех си. Връща се животът пак, по-хубав и по-млад, като някакъв възроден Бакхус. И идат с него тихите и спокойни часове, когато душата усеща битието като широка река, а своите помисли като бледни (...)**, надвесени над нея. И идат горещите радости на здравата плът и хладните удоволствия на ума, който твори; и безметежното far niente²⁰ на слънчевите дни, когато душата почива и мечтае, иде увереността за утрешния ден. Ах, идват всички радости на човешкия живот...

Но, сепна ме черна мисъл, че ловя без въдица. Уви, танцът на мъртвите продължава. Много, много дни ще минат и ще забравят хората думата мир, че кой знае тогава, може би. Тъмни бъднини. Помечтах си и свих крилата. Все пак доброто настроение не ме напусна. Щеше ми се с туй някак си да докажа, че той е възможен.

8/XI За пръв път минах по скрити пътечки през млада Борова гора. Каква наслада да следваш завоя на отпъкнатата пътечка между два реда дървета и да дишаш чист, пресен въздух! После минах под свод от иглолистни. Сухи игли и шушулки се чупеха под краката ми. После

¹⁸ Vis — à — vis (в) Rue de l'Ecole de Médecine (фр.) — отсреща (в) улицата на Медицинското училище.

¹⁹ Aber es war einmal (нем.) — но имало едно време.

²⁰ Far niente (ит.) — да не правиш нищо.

* Не се чете.

** Не се чете.

пътеката излезе от гората и почна да слиза, оградена от каменни зидове, обвити в къпинаци, бяз и (...) с бръшляни. През листака на дърветата прозираха тополите на Кюстендил. Хубаво ми беше. Пак сивоопалово небе със седефени отблясъци.

10/XI Животът е невъзможен без илюзии. Ако ми е позволен този афоризъм, бих казал: Животът е илюзия. Тоест: повече от хората са недоволни от настоящето си и живеят с надеждата и с мечтите за утрешния ден, който те си представят по-хубав, по-волен. Разбира се, за 99% от хората този ден никога не идва. И ето защо в живота на хората се вмъква илюзия, без която, изглежда, че малцина могат. Те живеят един обикновен живот, вълнуват ги обикновени страсти, лични амбиции и честолюбия ги измъчват, но зад тази делничност, но зад тази невъзможна маска [на] животинско примирение и отъпление често, много често се крият нежни мисли, мечтателни души, велики и луди желания, които чакат само повод, за да излязат на повърхността. Може това именно да е в същност незначителна *idée fixe*,²¹ маниячество, но тук не важи степента на практичността, на здравия смисъл, криещи се там. Всичко показва само едно: че даже у най-елементарната душа се крие нуждата за илюзия, като постоянно и вечно стремление към онова, което може да бъде, а не към това, което е. Аз не мога да дам по-добър пример от оня у Flaubert²²: необикновената привързаност на *Félicité* у *Coeur simple*²³ към папагала. Накрая, преди смъртта си, бедната слугиня изпада ни повече, ни по-малко във фетишизъм. А този папагал всеки един от нас има в душата си. Ний живеем с илюзиите, тъй както децата живеят с приказките. Големите сме деца.

Беше време, когато аз отричах това, което наричаме модернизъм в литературата. Но колкото повече дни минават, толкова повече се убеждавам, че не може да се отдалечим от една литература, която буди толков родни мисли, толков богати със съдържание преживявания у душата на модерния човек. Тя тъй много е наше дете, че е абсолютно невъзможно да се оградим с (...),** като с китайска врата и да я отричаме само защото не отговаря на известни положения и норми, който въпрос е още дали не са твърде овехтели. А това именно, което ни пленява в тази литература, което ни обхваща тъй силно, че ний живеем за няколко мига един живот, много по-интензивен от действителния, то е (...)** нишка на илюзията. Да ни създаде известно настроение, т. е. да ни качи на крилето на илюзията, ето що прави (тази) литература.

11/XI Ний бяхме тринадесет души. Симетрично разположени един срещу друг, мъжете в черни дрехи и снежнобели ризи, жените в дълбоко деколте, с бухнати коси, посипани със златна пудра, вечеряхме мълчаливо. Нашите ръце, тънки и бледи, хвърляха при движението си черни сенки върху бялата покривка на масата и някакво тъжно и благозвучно звънтене излизаше от чашите и сребърните посъди. Не знам защо горяха свещи върху бронзови канделябри, поставени между всяка двойка. Търпелива и червеникава светлина придаваше на кожата някакъв запушен цвят, като в старите хартии. Гледахме как бели восъчни сълзи се съсирваха и това за нас бе ново и забавно. Заобикаляха ни разкош и красота: тесни, дълги огледала в черни рамки повтаряха хиляди пъти лицата ни, но ний не гледахме в тях, защото не достигахме светлината на свещите и лицата ни добиваха зловещ цвят. Малка дъбова врата, с геометрични плетеници по нея, затваряше стаята. От улицата ни скриваха тежки завеси с прави и строги гънки. И може би в тези завеси заглъхваше смехът на нашите жени и ний мълчахме, но може би то бе, защото тежеше мисълта ни — туй, че тринадесет души бяхме.

И ето, стана тринадесетият — тринадесетата. Тя само поседеше маска, а на гърдите си — кехлибарена разцъфтяла роза. И това, че тя стана тъй неусетно и че тежко и тъжно се издигаха гърдите ѝ, ний разбрахме, че онова, което щеше да каже, е ужасно. Завършвайки дишането си, зачакахме. Гаснеха в погледите ни нескрити желания и вместо тях легна изразът на тре-

²¹ *Idée fixe* (фр.) — фикс идея.

²² Flaubert — Густав Флобер.

²³ *Félicité* — (y) *Coeur simple* (фр.) — Фелисите (y) „Просто сърце“. Става дума за героинята в този разказ на Флобер.

* Не се чете.

** Не се чете.

*** Не се чете.

можно, плахо очакване. И така ний дълго чакахме и още по-силен ставаше нашият ужас, а тя стоеше неподвижно, загледана някъде сякаш. Тури пръст на устните.

— Слушате ли, пошепна тихо — Те идат!

И наистина някакъв далечен неясен шум, сякаш глас на хиляди хора и тропотът на хиляди нозе приближаваше. Ний забравихме вечерята. И у никого нямаше мисъл, нямаше желания, само ужас.

Случайно зърнали лицата си в огледалата, скоро отведохме поглед, защото това, което отразяваше бледосинята повърхност на огледалата, съвсем не бяха човешки образи. И внезапно довольно ясно се чу всред възрастающия шум кратко, бойно биене на барабан и ний сега разбрахме, че онези, които идеха, ходеха в крак.

— Те са вече близко. Скоро ще минат под нашите прозорци. Елате, елате! Гледайте — каза пак тя и разтвори широко завесите. Някаква зловеща, жълтеникава светлина нахлу в стаята. Бързо, натискайки се един о друг, сякаш хипнотизирани, ний се хвърлихме към прозорците и залепихме хладни чела о стъклата...

И това, което видяхме, бе наистина ужасно.

Под нас минаваше безкраен поток от хора. Когато хвърлихме поглед надолу, те едва що бяха влезли в улицата. Начело вървеше чер конник. Остра, дълга коса опираше на рамото му. А подир него идеха и заминаваха ни хора, безкрайна върволица от сенки и от всеки едно струеше кръв и чиста, тъмnochервена, тя се лееше по гладките плочници, но други идеха отзад и смесваха своята кръв с кръта на ония, които бяха минали преди. И непрекъснато кратко биеш в такт боен барабан и всички те вървяха в крак, а тези, които нямаша крака, подскачаха нагоре, пълзейки по корема си, сякаш невидими жици ги съединяваха с пръчките на барабана и ги дърпаха ритмично да се преместват: „едно, две, едно, две“!

И тъй те вървяха дълго и дълго и нам се струваше, че по улицата тече някаква сиво червена река и нейните вълни се разбиват о основните на тъмните, почернели къщи на града. И тогава ний разбрахме, че минаваше шествието на смъртта, на ония, които бяха паднали на бойното поле. Бе ни сковал леден ужас и ний бяхме забравили.

Когато се опомнихме, потърсих с очи тринадесетата. Пребронихме се. Бяхме останали дванадесет.

16/XI Първият сняг! Нищо друго не предизвиква у мене освен яд. Някога обичах зимата: ала не и сега, особено когато живееш в казарма.

17/XI Всичко е покрито със сняг — далечините от това стават близки. Нищо радостно в сивото, наежено небе и в гарваните, които летят около прозорците. Пряко ниските къщи отсреща стърчат като върлини безлистни тополи и сухите им тънки клонци прорязват хоризонта татък, осветен в странна зелено-жълтеникава светлина.

19/XI Битоля е отстъпена от нашите! Няма да се свъртя от мъка. Нима пак сега ще почнат неуспехи и ще начене нова, още по-отчаяна война? Кога ще кажат хората стига.

По всичко изглежда, че ще изпатят и нас. Какво тъжно бъдеще: кой знае дали ще прочитам тези страници или друг ще ги чете — остарели редове на една забравена душа? Кой знае?

20/XI Каква тъга, каква тъга! Искам да викна така силно, че нещо да се скъса там вътре и да изплача болката си. И струва ми се, вихът ще бъде тъй силен, че ще чуят хората и ще разберат безумието на войната. Ох, ако можеха!

19/XII Аз съм в болницата, а не на фронта. Органическа слабост ме е приковала към леглото. Как ми се ще чист въздух, яки крака и здрава храна! Но тя е тука и слънцето всеки следобед влиза с нея при мене.

28 (III) 1917 г.

Заминавам за фронта — завоя на Черна. Какво ме очаква? Мила моя, мила моя, ако..., но не, не трябва да те плаша. Аз вярвам, че пак ще те видя, иначе не може да бъде. Животът е тъй хубав, ти си ми тъй скъпа. Надявай се и се моли. Целувам те. Довиждане.